

International Conference in Open and Distance Learning

Vol 10, No 2A (2019)

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
10^ο ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΟΙΚΤΗ
& ΕΞ ΑΠΟΣΤΑΣΕΩΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
ΑΘΗΝΑ, 22 – 24 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2019

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ISBN 978-618-5335-04-5

Διαμορφώνοντας από Κοινού
το Μέλλον της Εκπαίδευσης

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ ΑΝΟΙΚΤΗΣ & ΕΞ ΑΠΟΣΤΑΣΕΩΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΟ
ΑΝΟΙΚΤΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΤΟΜΟΣ 2, ΜΕΡΟΣ Α

Σύγχρονες Πολιτικές Ανάπτυξης Ψηφιακών
Δεξιοτήτων και Εκπαίδευση Ενηλίκων

ΖΩΗ ΚΑΡΑΝΙΚΟΛΑ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/icodl.2163](https://doi.org/10.12681/icodl.2163)

Σύγχρονες Πολιτικές Ανάπτυξης Ψηφιακών Δεξιοτήτων και Εκπαίδευση Ενηλίκων

Contemporary Digital Skills Development Policies and Adult Education

Καρανικόλα Ζωή
Διδάσκουσα ΠΜΣ,
Πανεπιστήμιο Πατρών.
karanikola.zoi@ac.eap.gr

Παναγιωτόπουλος Γεώργιος
Επίκουρος Καθηγητής,
Πανεπιστήμιο Πατρών.
pangiorgos@upatras.gr

Abstract

Adults in all EU Member States are lagging behind in basic skills, including the digital ones. This study, through the qualitative analysis of the text "Education and Training 2020. Improving policy and provision for adult learning in Europe" comes to highlight the benefits of the development of digital skills to individuals, society and the economy and to explore the way these skills could be cultivated and the way they can be used in adult education. The results of the survey show that basic skills can contribute to personal development, improve opportunities for professional rehabilitation, and the competition of the national economy, reduce social inequality and increase social cohesion, inclusion and active citizenship. Regarding their development, emphasis should be placed on designing appropriate curricula, which are authentic and "problem-centered", focusing on tasks and work problems adults face. The provision of financial incentives and funding mechanisms is also of major importance. Additionally, actions and investments in infrastructure, devices, platforms and material should be supported. In this text, reference is also made to significant research results, which come to reinforce the positive influence of technology and digital skills on adult learning and education.

Keywords: *European Commission, adult education, digital skills, technology, benefits, development.*

Περίληψη

Οι ενήλικες σε όλα τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης υστερούν σε βασικές δεξιότητες, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και οι ψηφιακές. Στόχος της παρούσας μελέτης είναι, μέσα από την ποιοτική ανάλυση του κειμένου «Education and Training 2020. Improving policy and provision for adult learning in Europe», να αποτυπωθούν τα οφέλη που επιφέρει στο άτομο, την κοινωνία και την οικονομία η ανάπτυξη των ψηφιακών δεξιοτήτων και να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο μπορούν να καλλιεργηθούν οι δεξιότητες αυτές, αλλά και πώς μπορούν να αξιοποιηθούν στην εκπαίδευση ενηλίκων. Τα αποτελέσματα της έρευνας δείχνουν ότι οι βασικές δεξιότητες συμβάλλουν στην προσωπική ανάπτυξη, βελτιώνουν τις ευκαιρίες για επαγγελματική αποκατάσταση, τον ανταγωνισμό της εθνικής οικονομίας, μειώνουν την κοινωνική ανισότητα και αυξάνουν την κοινωνική συνοχή, την ένταξη

και την ενεργό ιδιότητα του πολίτη. Σχετικά με τον τρόπο ανάπτυξής τους, έμφαση πρέπει να δοθεί στον σχεδιασμό κατάλληλων εκπαιδευτικών προγραμμάτων, τα οποία θα είναι αυθεντικά και «προβληματο-κεντρικά», εστιασμένα δηλαδή στα σχετικά με τα εργασιακά καθήκοντα και προβλήματα των ενηλίκων. Εξίσου σημαντική είναι και η εξασφάλιση οικονομικών κινήτρων και μηχανισμών χρηματοδότησης. Επίσης, μείζονος σημασίας είναι η υποστήριξη δράσεων και επενδύσεων σε υποδομές, συσκευές, πλατφόρμες και υλικό. Στο συγκεκριμένο κείμενο γίνεται αναφορά και σε σημαντικά ερευνητικά αποτελέσματα, τα οποία έρχονται να ενισχύσουν τη θετική επιρροή της τεχνολογίας και των ψηφιακών δεξιοτήτων στη μάθηση και την εκπαίδευση των ενηλίκων.

Λέξεις-κλειδιά: *Ευρωπαϊκή Επιτροπή, εκπαίδευση ενηλίκων, ψηφιακές δεξιότητες, τεχνολογία, οφέλη, ανάπτυξη.*

Εισαγωγή

Σύγχρονες έρευνες καταδεικνύουν ότι ο αριθμός των ατόμων που εμπλέκεται σε τυπικές ή μη τυπικές δραστηριότητες ενήλικης εκπαίδευσης αυξάνει συνεχώς (Hansman & Mott, 2010). Κι αυτό δεν είναι τυχαίο, εάν ληφθούν υπόψη οι αλλαγές στη δομή της απασχόλησης, η οποία απαιτεί όλο και πιο σύνθετες δεξιότητες, οι αλλαγές στον τρόπο της εργασίας, τα υψηλά ποσοστά της ανεργίας, η «γήρανση» των κοινωνιών, τα περιβαλλοντικά προβλήματα, οι πολύπλοκες και δημογραφικά διαφορετικές κοινωνίες και τέλος τα υψηλά ποσοστά μεταναστών. Οι μετανάστες χρήζουν όχι μόνο ατομικής μάθησης (γλώσσες, βασική γνώση της γλώσσας και των αξιών της χώρας υποδοχής) αλλά και κοινωνικής (ενδυνάμωση της διαπολιτισμικής κατανόησης και του αμοιβαίου σεβασμού) (EC, 2015).

Στην Ευρώπη, οι ενήλικες που υστερούν σε βασικές δεξιότητες, δεν είναι μόνο μετανάστες αλλά κυρίως ημεδαποί και ο αριθμός τους ανέρχεται περίπου στα 70 εκατομμύρια (EC, 2015: 11). Επιπρόσθετα, σύμφωνα με έρευνα του ΟΟΣΑ (2013), ένας σημαντικός αριθμός εργαζομένων υπερβαίνει ή δε διαθέτει τα απαιτούμενα για την εργασία προσόντα, ενώ γενικότερα υπάρχει σημαντικό έλλειμμα σωστών δεξιοτήτων. Υπό αυτές τις ιδιαίτερες συνθήκες, οι διάφορες επαγγελματικές ομάδες καλούνται να επαναπροσδιορίσουν το επαγγελματικό προφίλ τους και να το ενισχύσουν με δεξιότητες που θα τους επιτρέψουν να ανταποκριθούν στις σύγχρονες απαιτήσεις.

Τι είναι, ωστόσο, οι δεξιότητες; Οι δεξιότητες ορίζονται ως ένα σύνολο επιτευγμάτων, γνώσεων και προσωπικών χαρακτηριστικών που καθιστούν τα άτομα ικανά να απασχολούνται και να επιτυγχάνουν (Knight & Yorke, 2004). Με τις κατάλληλες δεξιότητες, οι άνθρωποι εξοπλίζονται για θέσεις ποιοτικής εργασίας και εκπληρώνουν στον μέγιστο δυνατό βαθμό τις προσδοκίες τους, ενώ ενεργούν με αυτοπεποίθηση και σιγουριά (European Commission, 2016).

Κατά συνέπεια, η ανάπτυξη δεξιοτήτων θεωρείται μια σοφή και ζωτική επένδυση, καθώς όχι μόνο μπορεί να μειώσει την ανεργία, την ανισότητα και τη φτώχεια αλλά και να προωθήσει την οικονομική ανάπτυξη (UNESCO, 2012). Η εκπαίδευση ενηλίκων μπορεί να συμβάλει στην ενδυνάμωση του ατόμου ως προς το προφίλ των δεξιοτήτων που χρειάζεται να διαθέτει προκειμένου να ανταποκριθεί στις σύγχρονες εξελίξεις και απαιτήσεις.

Δυστυχώς, όμως τα περισσότερα συστήματα εκπαίδευσης ενηλίκων δεν ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις όλων των ομάδων στόχων, με αποτέλεσμα Ευρωπαίοι που έχουν ήδη αποκτήσει υψηλές δεξιότητες να έχουν πέντε φορές περισσότερες

πιθανότητες να συμμετάσχουν σε δραστηριότητες μάθησης και εκπαίδευσης σε σχέση με ενήλικες που διαθέτουν περιορισμένες δεξιότητες (EC, 2015: 11).

Οι διεθνείς οργανισμοί με τη δημιουργία κατάλληλων κειμένων έρχονται να προτείνουν τρόπους ενίσχυσης της συμμετοχής των ενηλίκων σε μαθησιακές δραστηριότητες, προκειμένου να ξεπεράσουν τα κενά σε βασικές πρωτίστως δεξιότητες, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και οι ψηφιακές.

Ενήλικες εκπαιδευόμενοι και παράγοντες ανάπτυξής τους

Λαμβάνοντας υπόψη την ευρύτητα και την ποικιλία του πεδίου της εκπαίδευσης ενηλίκων αλλά και παράγοντες, όπως το φύλο, την εθνικότητα, την ηλικία, την τάξη, τη φυλή, τις ικανότητες, την αύξηση των ορίων της εργασίας, τις εισροές μεταναστών, τις ραγδαίες τεχνολογικές εξελίξεις, είναι δύσκολο να προσδιοριστεί το προφίλ και τα χαρακτηριστικά του ενήλικα εκπαιδευόμενου (Hansman & Mott, 2010). Επιπρόσθετα, είναι άξιο λόγου το γεγονός ότι πολλές έρευνες εστιάζουν σε θέματα που αντιμετωπίζουν οι εμπλεκόμενοι ενήλικες σε επιμορφωτικά προγράμματα, ενώ δεν ισχύει το ίδιο για τους απόντες ενήλικες. Δεν έχουν δηλαδή διερευνηθεί επαρκώς οι λόγοι που σχετίζονται με την απουσία κάποιων κατηγοριών ενηλίκων από αντίστοιχα επιμορφωτικά προγράμματα (Hansman, 2006).

Πώς θα μπορούσε, ωστόσο, να οριστεί ένας ενήλικος εκπαιδευόμενος; Οι Merriam και Brockett (2007) θεωρούν ότι ο όρος ενήλικος σε ένα πρώτο επίπεδο χρησιμοποιείται για να περιγράψει ένα στάδιο ηλικίας. Έτσι στις ΗΠΑ, κυρίως χρησιμοποιείται για να περιγράψει τις ηλικίες από 18 έως 21 ετών. Οι Bjorklund και Bee (ό.α. Hansman & Mott, 2010) κατηγοριοποιούν τους ενήλικες σε τέσσερις πρωτίστως κατηγορίες: την πρώιμη ενηλικίωση (20-39 ετών), τη μέση (40-64), τη μεγαλύτερη (65-74) και την ύστερη ενηλικίωση (75 και άνω). Στη διάρκεια αυτών των σταδίων διαφοροποιούνται όχι μόνο οι εργασιακές απαιτήσεις, οι ρόλοι και οι προσωπικές ανάγκες αλλά και τα κίνητρα, η πρόσβαση και η ικανότητα κάποιου να μαθαίνει.

Βέβαια, η ηλικία δεν επαρκεί ως παράγοντας προσδιορισμού της ενηλικίωσης. Έτσι, μπορεί κάποιος να χαρακτηριστεί ως ενήλικος, όταν μπορεί να αναλάβει ποικίλους ρόλους (κοινωνικούς, οικονομικούς, ψυχολογικούς) οι οποίοι είναι χαρακτηριστικοί των ενηλίκων και αναμενόμενοι σύμφωνα με τις πολιτιστικές νόρμες της κοινωνίας στην οποία ζει. Επομένως, η ανάπτυξη των ενηλίκων, έννοια που συνδέεται συχνά με την αλλαγή (Merriam, 2008), επηρεάζεται όχι μόνο από τη χρονολογική ηλικία αλλά και από τη βιολογική, τη λειτουργική, την ψυχολογική (αναπτυξιακή ωριμότητα) και την κοινωνική (Hansman & Mott, 2010). Επιπλέον, οι παράγοντες αυτοί δεν είναι ανεξάρτητοι αλλά αλληλοσχετίζονται (Magnusson, 1995).

Έτσι, σύμφωνα με τους Clark και Caffarella (1999), η βιολογική διάσταση συνδέεται με την πρωτογενή και δευτερογενή γήρανση, με λιγότερο ή περισσότερο σημαντικές αλλαγές, όπως στην υγεία, που δύναται να επηρεάσουν και την ικανότητα του ατόμου για ανάπτυξη και εξέλιξη. Η ψυχολογική διάσταση προσδιορίζει την ανάπτυξη του ατόμου σε σχέση με τρεις παραμέτρους: τα διαδοχικά μοντέλα (όπου ο ενήλικος μεταβαίνει από στάδιο σε στάδιο ανάλογα με την ηλικία ή και τα διλήμματα που αντιμετωπίζει), τα γεγονότα της ζωής (αποφοίτηση, γέννηση, θάνατος, γάμος, εργασιακές αλλαγές) και τις μεταβάσεις που αφορούν κυρίως στην εξέλιξη των ευπαθών κοινωνικών ομάδων. Τέλος, κατά τους Gardiner και Kosmitzki (2005), η κοινωνική διάσταση αφορά στην επίδραση παραγόντων, όπως είναι η φυλή, το φύλο, η τάξη και η εθνικότητα στα χαρακτηριστικά των ενηλίκων εκπαιδευομένων.

Συνεπώς τα χαρακτηριστικά των ενηλίκων εκπαιδευομένων, όπως επίσης και οι παράγοντες ανάπτυξής τους, είναι στοιχεία που διαφοροποιούν σημαντικά τη μάθηση και την εκπαίδευσή τους από αυτή των ανηλίκων. Επίσης, επηρεάζουν και

διαφοροποιούν τον τρόπο σχεδιασμού και ανάπτυξης της εκπαίδευσης εθνικά αλλά και τοπικά.

Εκπαίδευση ενηλίκων και διεθνείς οργανισμοί

Η εκπαίδευση ενηλίκων καλύπτει κάθε δραστηριότητα (τυπική, μη τυπική, άτυπη) που έπεται της αρχικής εκπαίδευσης και αλληλεπιδρά με όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης (European Commission, 2015: 2). Σύμφωνα με έναν πρόσφατο ορισμό της UNESCO (2015), η εκπαίδευση ενηλίκων εξοπλίζει τα άτομα με τις κατάλληλες δεξιότητες ώστε να μπορούν να ασκούν τα δικαιώματά τους, προάγει την προσωπική και επαγγελματική ανάπτυξη, υποστηρίζει την ενεργό συμμετοχή στην κοινωνία, την κοινότητα και το περιβάλλον (Panagiotopoulos & Karanikola, 2018).

Επιπλέον, θεωρείται ως ένας από τους κύριους τρόπους αφομοίωσης των παγκόσμιων κοινωνικοοικονομικών και πολιτιστικών αλλαγών και συμβάλλει ουσιαστικά στην εξειδίκευση και την αναβάθμιση του ανθρώπινου δυναμικού. Τα οφέλη της περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, τη διασφάλιση ενός αξιοπρεπούς βιοτικού επιπέδου, την αύξηση των ευκαιριών για εξεύρεση, διατήρηση ή και αλλαγή της εργασίας, τη βελτίωση της αυτοπεποίθησης, την αλλαγή νοοτροπίας και αντιλήψεων, την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και τη συμμετοχή των πολιτών στην κοινωνική και πολιτική ζωή (UNESCO, 2016).

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες, βασικός στόχος της εκπαίδευσης ενηλίκων είναι να εξασφαλιστεί ότι οι γνώσεις και οι δεξιότητες των ενηλίκων προσαρμόζονται στο σύγχρονο εργασιακό περιβάλλον (Osterhammel & Petersson, 2013), δεδομένου ότι τα επίσημα εκπαιδευτικά ιδρύματα δυσκολεύονται να ανταποκριθούν στις σύγχρονες προκλήσεις (Day, 2003).

Το ενδιαφέρον των διεθνών οργανισμών για την εκπαίδευση ενηλίκων άρχισε από νωρίς. Ειδικότερα, η UNESCO έχει σχεδιάσει εκπαιδευτικές πολιτικές που τοποθετούν τον ενήλικα στον πυρήνα της ανάπτυξης και προάγουν την πλήρη ανάπτυξη της ανθρώπινης προσωπικότητας σε ένα κλίμα σεβασμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων (Beech, 2009).

Επιπρόσθετα, το εκπαιδευτικό σύστημα καλείται να συμβάλει στην περαιτέρω επαγγελματική ανάπτυξη του ατόμου, ενώ η UNESCO, μέσα από τα κείμενά της αναλύει το επαγγελματικό προφίλ του ενήλικα, υπογραμμίζει το αίτημα για ακαδημαϊκή ελευθερία, σωστές γνώσεις και δεξιότητες και εκτεταμένα εκπαιδευτικά δίκτυα (UNESCO, 2003; Robertson, 2012).

Στη συνέχεια, στη στρατηγική που αναπτύχθηκε για την τρέχουσα περίοδο 2014-2021, η UNESCO ανησυχεί βαθύτατα για τις σοβαρές ποιοτικές ελλείψεις της εκπαίδευσης των ανθρώπινων πόρων και για το παραγόμενο έργο τους, υπογραμμίζοντας τη χρήση των νέων τεχνολογιών ως μέσο βελτίωσης της αξιολόγησης της εκπαίδευσης ενηλίκων και τη διάδοση ορθών πρακτικών (UNESCO, 2015; Panagiotopoulos, Pertesi & Karanikola, 2018).

Οι ψηφιακές δεξιότητες αυξάνουν τις δυνατότητες των ανθρώπων για ενημέρωση και επικοινωνία μέσω της χρήσης φιλικών και προσιτών τεχνολογικών εργαλείων, ενώ οι ψηφιακές πλατφόρμες συνιστούν νέους τρόπους ανοιχτής μάθησης παρέχοντας μια στρατηγική ευκαιρία για διάχυση της γνώσης (Zinnbauer, 2007; Organization for Economic Co-operation and Development, 2015).

Ωστόσο, η ανάπτυξη και διάχυση αυτών των δεξιοτήτων είναι μείζονος σημασίας, λαμβάνοντας υπόψη τη σημαντική έλλειψή τους σε πολλές χώρες της Ευρώπης. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με έρευνα του ΟΟΣΑ (2015) το 20% των Ευρωπαίων δε διαθέτει καθόλου ψηφιακές δεξιότητες, ενώ σχεδόν το ήμισυ του πληθυσμού της ΕΕ υστερεί σε βασικές ψηφιακές δεξιότητες. Ο αριθμός των κενών θέσεων για

επαγγελματίες ΤΠΕ αναμένεται να διπλασιαστεί σε 756.000 μέχρι το 2020 (ό.α. Καρανικόλα & Παναγιωτόπουλος, 2019).

Η ανάγκη ανάπτυξης των ψηφιακών δεξιοτήτων τονίζεται σε έναν σημαντικό αριθμό κειμένων και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (ΕΕ). Συγκεκριμένα, στο κείμενο «Bruges Communiqué on vocational education and training» (2010) τονίζεται ότι η χρήση της Τεχνολογίας Πληροφοριών και Επικοινωνίας (ICT) δύναται να αυξήσει την πρόσβαση και τη συμμετοχή ευπαθών ατόμων στην εκπαίδευση ενηλίκων, να προαγάγει την ενεργό μάθηση και να αναπτύξει νέες μεθόδους εκπαίδευσης.

Επιπρόσθετα στο κείμενο «Commission's Communication 2013· Opening up Education» [COM (2010) 245] αναγνωρίζεται η θετική επίδραση της χρήσης της τεχνολογίας στην εκπαίδευση και κατάρτιση, στην προσωπική μάθηση και γενικότερα στη μαθησιακή εμπειρία. Άλλο σημαντικό κείμενο της ΕΕ είναι το «Renewed European Agenda for Adult Learning» (2011), όπου υποστηρίζεται ότι οι νέες τεχνολογίες δύναται να διευρύνουν τις ομάδες εκπαιδευόμενων που συμμετέχουν στην εκπαίδευση ενηλίκων.

Τέλος, το πρόσφατο κείμενο της ΕΕ «A New Skills Agenda for Europe», το οποίο εγκρίθηκε από την Επιτροπή στις 10 Ιουνίου 2016 και αποτελεί αποτέλεσμα συνεργασίας και επικοινωνίας της Επιτροπής του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, του Συμβουλίου, της Ευρωπαϊκής Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής και της Επιτροπής των Περιφερειών, αποσκοπεί να διασφαλίσει ότι οι Ευρωπαίοι πολίτες θα αναπτύξουν τις κατάλληλες δεξιότητες για τις θέσεις εργασίας όχι μόνο του σήμερα αλλά και του αύριο, ώστε να ενισχυθεί η απασχολησιμότητα, η ανταγωνιστικότητα και η ανάπτυξη.

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η παρούσα μελέτη έρχεται να μελετήσει ένα σύγχρονο κείμενο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, το «Education and Training 2020. Improving Policy and Provision for Adult Learning in Europe. Report of the Education and Training 2020 Working Group on Adult Learning 2014 - 2015» προκειμένου να αποτυπωθούν και να διερευνηθούν βασικές διαστάσεις των πολιτικών και στρατηγικών ανάπτυξης των ψηφιακών δεξιοτήτων στο πεδίο της εκπαίδευσης ενηλίκων.

Μεθοδολογία έρευνας

Βασικός στόχος της παρούσας έρευνας είναι η διερεύνηση της σχέσης των ψηφιακών δεξιοτήτων και της τεχνολογίας με την εκπαίδευση ενηλίκων. Τα ερευνητικά ερωτήματα που προκύπτουν για τη συγκεκριμένη μελέτη από το διεθνές εκπαιδευτικό πλαίσιο και τις επιταγές του παγκόσμιου συγκεκριμένου αφορούν στα οφέλη των ψηφιακών δεξιοτήτων, στον τρόπο που οι ψηφιακές δεξιότητες δύναται να αναπτυχθούν αλλά και να συμβάλλουν στην περαιτέρω ανάπτυξη της εκπαίδευσης ενηλίκων καθώς και στον τρόπο που η τεχνολογία μπορεί να αξιοποιηθεί στην εκπαίδευση ενηλίκων.

Στην παρούσα έρευνα για τη μελέτη του ερευνώμενου υλικού εφαρμόστηκε η ποιοτική ανάλυση και ειδικότερα το μεθοδολογικό εργαλείο της θεματικής ανάλυσης (thematic analysis) με τη συμβολή των θεματικών δικτύων (thematic networks). Αυτή συνιστά την επαγωγική αναλυτική διαδικασία και βασίζεται στις αρχές της θεωρίας της επιχειρηματολογίας (argumentation theory) του Toulmin (1958).

Στόχος της αποτελεί κατά κύριο η αναλυτική και σύνθετη παρουσίαση των δεδομένων, η ερμηνεία και η κατανόηση διάφορων διαστάσεων του θέματος και όχι η επίλυση αντικρουόμενων προσεγγίσεων (Boyatzis, 1998). Η ποιοτική έρευνα μέσω της θεματικής ανάλυσης χαρακτηρίζεται ως μια μεθοδική και συστηματική ανάλυση του υπό έρευνα υλικού, που διευκολύνει την οργάνωση της ανάλυσης κι επιτρέπει μια εκτεταμένη εξερεύνηση των επιφανειακών και βαθύτερων δομών του κειμένου.

Η ανάπτυξη των ποιοτικών μεθόδων είναι αποτέλεσμα της αποδοχής του ερμηνευτικού μοντέλου που αποτυπώνει τη γενική εικόνα και τις τάσεις που επικρατούν, ενώ παράλληλα συνιστά μια μορφή κωδικοποίησης ποιοτικών δεδομένων (Clarke, Braun & Hayfield, 2015). Συγκεκριμένα, η μέθοδος των θεματικών δικτύων διακρίνεται από ευελιξία, μεγάλης έκτασης δεδομένα, ερμηνεία θεμάτων βάσει αυτών και τέλος διαμόρφωση κατηγοριών που προκύπτουν από αυτά (Braun & Clarke, 2006; Gibbs, 2007).

Περιέχονται τρεις τάξεις θεμάτων: το βασικό (basic theme), το οργανωτικό (organizing) και το ολικό (global) (Attride- Stirling, 2001). Στην παρούσα έρευνα το ολικό θέμα είναι οι ψηφιακές δεξιότητες και η τεχνολογία, ενώ τα οργανωτικά θέματα που προκύπτουν είναι τα οφέλη των βασικών δεξιοτήτων, ο τρόπος ανάπτυξης των ψηφιακών δεξιοτήτων και η συμβολή της τεχνολογίας και των ψηφιακών δεξιοτήτων στην ανάπτυξη της εκπαίδευσης ενηλίκων.

Περιγραφή και ανάπτυξη θεματικών δικτύων

Το πρώτο θεματικό δίκτυο αφορά στα οφέλη των ψηφιακών δεξιοτήτων, οι οποίες, σύμφωνα με το κείμενο της ΕΕ, συγκαταλέγονται (μαζί με την ανάγνωση, τη γραφή, την ομιλούμενη γλώσσα και την αριθμητική) στις βασικές δεξιότητες που χρειάζεται ένας ενήλικας (EC, 2015: 1). Οι δεξιότητες αυτές υποστηρίζεται ότι συμβάλλουν στην προσωπική ανάπτυξη, βελτιώνουν τις ευκαιρίες για επαγγελματική αποκατάσταση αλλά και τον ανταγωνισμό της εθνικής οικονομίας. Επίσης, η εκπαίδευση στις βασικές μαθησιακές δεξιότητες δύναται να μειώσει την κοινωνική ανισότητα και να αυξήσει την κοινωνική συνοχή, την ένταξη και την ενεργό ιδιότητα του πολίτη (EC, 2015:1).

Τα τελευταία χρόνια όλο και περισσότεροι ενήλικες χρησιμοποιούν την τεχνολογία με τη μορφή του facebook και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, ωστόσο, πολλοί από αυτούς υστερούν να αξιοποιήσουν την τεχνολογία για την πραγματοποίηση και άλλων εργασιών, όπως για παράδειγμα αυτές των τραπεζικών συναλλαγών. Επίσης, η ανάπτυξη αυτών των δεξιοτήτων βοηθά τους γονείς να στηρίζουν μαθησιακά τα παιδιά τους με καλύτερο τρόπο (EC, 2015: 10).

Εν συνεχεία, η συμμετοχή στην εκπαίδευση ενηλίκων συνδέεται και με τις θετικές αλλαγές στις κοινωνικές στάσεις, με την αυξημένη αισιοδοξία, την αυτοαποτελεσματικότητα, την καλύτερη υγεία, τα υψηλότερα ποσοστά σωματικής άσκησης και διακοπής του καπνίσματος (EC, 2015:12). Επιπρόσθετα, υπάρχουν σημαντικά οικονομικά και κοινωνικά οφέλη (EC, 2015:13). Άτομα που υστερούν σε ψηφιακές δεξιότητες δυσκολεύονται στην εύρεση εργασίας, αλλά και άτομα χωρίς εργασία δυσκολεύονται να εξασκήσουν τις ψηφιακές δεξιότητες (EC, 2015: 14).

Το δεύτερο θεματικό δίκτυο αφορά στον τρόπο που οι ψηφιακές δεξιότητες δύναται να αναπτυχθούν. Αρχικά, έμφαση δίνεται στον σχεδιασμό κατάλληλων εκπαιδευτικών προγραμμάτων, τα οποία θα είναι αυθεντικά και «προβληματο-κεντρικά», εστιασμένα δηλαδή στα σχετικά με τα εργασιακά καθήκοντα των ενηλίκων προβλήματα και προκλήσεις και όχι στο γνωστικό αντικείμενο αυτό καθαυτό (EC, 2015: 15).

Επιπλέον, τα αναλυτικά προγράμματα και οι μέθοδοι διδασκαλίας θα διαφοροποιούνται ανά περίπτωση. Για παράδειγμα, στην Αγγλία, τη Σερβία και την Αυστρία, οι κυβερνήσεις έχουν εισαγάγει ειδικά σχεδιασμένα επαγγελματικά προγράμματα σπουδών με εντυπωσιακά αποτελέσματα (EC, 2015: 15). Μέριμνα πρέπει να υπάρξει και για τη σωστή Ενημέρωση, Συμβουλευτική και Καθοδήγηση (Information, Advice and Guidance) των υποψηφίων μαθητευόμενων (EC, 2015:16), ενώ εξίσου σημαντική είναι η αναγνώριση και αξιολόγηση της πρότερης γνώσης τους προκειμένου να καθοδηγηθούν σωστά. Η αξιολόγηση των μαθησιακών

αποτελεσμάτων δείχνει πως συχνά πολλές δεξιότητες αναπτύσσονται και εκτός της τυπικής εκπαίδευσης (EC, 2015:17).

Επιπρόσθετα, η ανάπτυξη των βασικών δεξιοτήτων προϋποθέτει και την υποστήριξη κατάλληλα εκπαιδευμένων εκπαιδευτών. Όλο και πιο συχνά στην Ευρώπη τονίζεται η ανάγκη βελτίωσης των προσόντων των εκπαιδευτών (EC, 2015:17). Οι εκπαιδευτές πρέπει να είναι ικανοί να αξιοποιούν τις βασικές δεξιότητες και τους υψηλού επιπέδου ψηφιακούς πόρους, ενώ ταυτόχρονα να υποστηρίζονται στον τρόπο εύρεσης και αξιολόγησης της ποιότητας του διαθέσιμου υλικού (Ανοιχτοί Εκπαιδευτικοί Πόροι και πόροι που παρέχονται από εκδότες) (EC, 2015: 28).

Εξίσου σημαντική είναι και η εξασφάλιση οικονομικών κινήτρων και μηχανισμών χρηματοδότησης. Καινοτόμοι τρόποι χρηματοδότησης θεωρούνται οι υποτροφίες, τα κουπόνια και τα φορολογικά κίνητρα (EC, 2015: 19).

Επίσης, είναι πολύ σημαντικό να υποστηριχθούν δράσεις και επενδύσεις σε υποδομές, συσκευές, πλατφόρμες και υλικό. Για παράδειγμα, η Δανία έχει επενδύσει σε πλήρως ψηφιακά εξοπλισμένα Κέντρα Εκπαίδευσης Ενηλίκων, ενώ το Βέλγιο έχει εφαρμόσει το πρόγραμμα «Inno Tice», το οποίο έχει ως στόχο να βοηθά τόσο τους εκπαιδευόμενους όσο και τους εκπαιδευτές να έχουν πρόσβαση σε καινοτόμους πόρους προκειμένου να αυξήσουν την αυτονομία και την ικανότητά τους να μαθαίνουν πώς να μαθαίνουν (EC, 2015: 26).

Τέλος, σύμφωνα με το υπό έρευνα κείμενο, χρειάζεται έρευνα περαιτέρω σχετικά με τη χρήση των ψηφιακών συσκευών στη μάθηση των ενηλίκων, προκειμένου να διαπιστωθούν οι καλές πρακτικές και στρατηγικές. Ένα αντίστοιχο ερευνητικό πρόγραμμα, το «MoLeNET», εφαρμόστηκε από την κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου στην Αγγλία από το 2007-2010 και αφορούσε περίπου 40.000 μαθητευόμενους και 7.000 εκπαιδευτές, ενώ ταυτόχρονα συμμετείχαν ιδρύματα, κολέγια και διάφοροι πάροχοι εκπαίδευσης (EC, 2015: 29).

Το τρίτο θεματικό δίκτυο αφορά στον τρόπο που οι ψηφιακές δεξιότητες και η τεχνολογία δύναται να συμβάλλουν περαιτέρω στην εκπαίδευση των ενηλίκων. Στο συγκεκριμένο κείμενο γίνεται αναφορά και σε σημαντικά ερευνητικά αποτελέσματα, τα οποία έρχονται να ενισχύσουν τη θετική επιρροή της τεχνολογίας και των ψηφιακών δεξιοτήτων στη μάθηση και την εκπαίδευση των ενηλίκων. Συγκεκριμένα, η επισκόπηση σχετικής βιβλιογραφίας, το 2010, καταδεικνύει την αυξημένη παρακίνηση των μαθητευόμενων και τα καλύτερα μαθησιακά αποτελέσματα λόγω της εισαγωγής της ψηφιακής μάθησης (EC, 2015: 29). Επιπρόσθετα, το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα «Mobile Technologies in Lifelong Learning: best practices (MOTILL) διερεύνησε τον τρόπο με τον οποίο η κινητή τεχνολογία μπορεί να επηρεάσει τη διάχυση ενός κοινωνικού μοντέλου, όπου η μάθηση και η γνώση είναι προσιτή σε όλους (EC, 2015: 29).

Οι κατάλληλες ψηφιακές δεξιότητες δύναται να παρακινήσουν περαιτέρω τη συμμετοχή και εμπλοκή των ενηλίκων, καθώς μειώνουν τον χρόνο που χρειάζεται να δαπανήσουν στη μάθηση αλλά και την απόσταση. Συγκεκριμένα, με τα κινητά τηλέφωνα η μάθηση γίνεται πιο ευέλικτη, αφού παρέχεται οποτεδήποτε και οπουδήποτε. Οι μαθητευόμενοι επίσης αναλαμβάνουν την ευθύνη να κατευθύνουν και να διαχειριστούν τη μάθηση, σύμφωνα με τις δικές τους ανάγκες, ενώ ένα σημαντικό κομμάτι της μαθησιακής διαδικασίας δύναται να επιτευχθεί στον πραγματικό κόσμο. Η δικτύωση βοηθά τους μαθητευόμενους να αναπτύξουν κοινωνικές δεξιότητες και σχέσεις επικοινωνίας και συνεργασίας (EC, 2015: 23).

Επίσης, οι κινητές συσκευές ενθαρρύνουν τον αναστοχασμό της μάθησης. Για παράδειγμα, αντί να σκεφτόμαστε με όρους όπως «παραδοσιακά δωμάτια μάθησης», μπορούμε να σκεφτόμαστε με όρους, όπως «μαθησιακοί χώροι», χώροι όπου οι

μαθητευόμενοι χαράσσουν τα δικά τους μαθησιακά μονοπάτια. Έμφαση δε δίνεται στο περιεχόμενο της μάθησης αλλά στους μαθητευόμενους. Επιπρόσθετα, δύναται να λειτουργήσουν ως πολιτιστικοί πόροι, λόγω του βαρυσήμαντου ρόλου τους στην καθημερινή ζωή των ατόμων: σχηματισμός ταυτότητας, κοινωνική αλληλεπίδραση, απόκλιση της σημασίας (derivation of meaning) και διασκέδαση. Στο πεδίο της μάθησης, ο μαθητευόμενος μπορεί να αυτοεκφράζεται, να αυτοπαρουσιάζεται, να επιτρέπει την παραγωγή μέσω και να υποστηρίζει τα κοινωνικά δίκτυα (EC, 2015: 24).

Τέλος, η αυξημένη χρήση των κινητών συσκευών στην ενήλικη μάθηση, σε επίπεδο πρακτικών, συνδέεται με τη θεσμοθέτηση της αρχής «Bring Your Own Device» (BYOD). Αυτό σημαίνει ότι ο μαθητευόμενος μπορεί να φέρνει στο μάθημα οποιαδήποτε συσκευή επιθυμεί: smartphone, τάμπλετ, λάπτοπ (EC, 2015: 24).

Συμπληρωματικά, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αξιοποιούνται όλο και περισσότερο στην εκπαίδευση καθώς υποστηρίζουν τα ανοιχτά μαθησιακά περιβάλλοντα και την αλληλεπίδραση. Μέσω αυτών ο μαθητευόμενος δημιουργεί, συνεισφέρει, επικοινωνεί και συνεργάζεται διαδικτυακά μέσα από ποικίλες δραστηριότητες. Το ίδιο ισχύει και για τις σελίδες κοινωνικής δικτύωσης, οι οποίες μπορούν να αξιοποιηθούν στην εκπαίδευση. Οι εφαρμογές αυτές επιτρέπουν στους μαθητευόμενους, ακόμη και σε αυτούς που έχουν περιορισμένες ψηφιακές ικανότητες, να δημιουργούν ενεργά τα δικά τους μαθησιακά δεδομένα και η διαδικασία της μάθησης να γίνεται λιγότερο παθητική (EC, 2015: 23).

Τέλος, στο πλαίσιο της ανδραγωγικής θεωρίας, η χρήση των κινητών τηλεφώνων συνδέεται με διάφορες όψεις της άτυπης μάθησης, με τη δημιουργία μαθησιακών επεισοδίων, γεφυρών συνομιλίας και πλαισίων ανάπτυξης (EC, 2015: 23).

Συμπεράσματα

Μέσα από την ανάλυση του παρόντος κειμένου αναδύονται τα σημαντικά οφέλη της αξιοποίησης των ψηφιακών δεξιοτήτων και της τεχνολογίας στην εκπαίδευση ενηλίκων, η οποία δύναται να εξελιχθεί περαιτέρω και να συμπεριλάβει περισσότερες κατηγορίες ευπαθών πρωτίστως ομάδων. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι ομάδες αυτές που υστερούν σε βασικές δεξιότητες παρατηρούνται όχι μόνο στις αναπτυσσόμενες χώρες αλλά και στις αναπτυγμένες (UNESCO, 2016).

Οι ενήλικες που ασχολούνται με τη διά βίου μάθηση είναι πιο πιθανό να εργάζονται και να είναι οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά ενεργοί, καθώς διαθέτουν τις απαιτούμενες δεξιότητες. Οι σωστές δεξιότητες αποτελούν θεμελιώδη παράγοντα οικονομικής και κοινωνικής επιτυχίας, βοηθώντας τους ενήλικες να αναπτύξουν το έργο τους και να προσαρμοστούν στις μεταβαλλόμενες ανάγκες.

Η ανάπτυξη των ψηφιακών δεξιοτήτων υποστηρίζεται σε αρκετά κείμενα ευρωπαϊκών και διεθνών οργανισμών. Συγκεκριμένα, από την ποιοτική ανάλυση του κειμένου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής «Communication: a new skills agenda for Europe. Working together to strengthen human capital, employability and competitiveness», διαφαίνονται τα σημαντικά οφέλη αυτών των δεξιοτήτων στη ζωή των ενηλίκων, των οικογενειών τους και των κοινοτήτων τους, καθώς διασφαλίζονται καλύτερες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες και ευκαιρίες απασχόλησης (Panagiotopoulos & Karanikola, 2017a). Επίσης, έρευνα σε κείμενο της UNESCO (GRALEIII, 2016) καταδεικνύει την ανάγκη ανάπτυξης των ψηφιακών δεξιοτήτων αλλά και την αξιοποίησή τους στην εκπαίδευση ενηλίκων (Panagiotopoulos & Karanikola, 2017b). Κλείνοντας, θα πρέπει να αναφερθεί ότι η παρούσα μελέτη εστιάζει και αποτυπώνει τον επίσημο λόγο, όπως αυτός εκφράζεται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, συμπληρώνοντας με τον τρόπο αυτό άλλες σχετικές έρευνες που αφορούν στην

ανάλυση κειμένων των διεθνών οργανισμών. Εγείρονται, ωστόσο, κάποια ερωτήματα σχετικά με την πρακτική εφαρμογή τους ανά χώρα και ανά εθνικό πλαίσιο. Οπότε, θα ήταν χρήσιμο μελλοντικά να γίνουν περαιτέρω έρευνες προς αυτή την κατεύθυνση και πρόκληση.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Attride-Stirling, J. (2001). Thematic Networks: an Analytic Tool for Qualitative Research. *Qualitative Research Copyright, 1* (3), 385-405. Available: <https://doi.org/10.1177/146879410100100307>
- Beech, J. (2009). Who is strolling through the global garden? International agencies and educational transfer. In: R. Cowen, & A.M. Kazamias (Eds.), *International handbook of comparative education* (pp. 341-357). Dordrecht: Springer. Available: https://doi.org/10.1007/978-1-4020-6403-6_22
- Boyatzis, R. E. (1998). *Transforming Qualitative Information: Thematic Analysis and Code Development*. London & New Delhi: Thousand Oaks, SAGE Publications.
- Brady, B. (2013). Benefits des community learning: Ergebnisseeaus Irland, in Benefits of lifelong learning. *DIE Journal for Adult Education*, 1 30 – 34.
- Braun, V. & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3, 77-101.
- Bruges Communiqué on vocational education and training» (2010). Available: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52012SC0375>
- Clark M.C. & Caffarella, R.S. (1999). Theorizing adult development. In M.C. Clark & R.S. Caffarella (eds.). An Update on adult development theory: New ways of thinking about life course. *New Directions for Adult & Continuing Education, No. 84*, San Francisco: Jossey – Bass.
- Clarke, V., Braun, V. & Hayfield, N. (2015). Thematic analysis. In J. Smith (Ed.). *Qualitative psychology: A practical guide to research methods (3rd ed.)* (pp. 222-248). London: Sage.
- Day, C. (2003). *Η Ανάπτυξη των Εκπαιδευτικών*. Αθήνα: Τυπωθήτω. European Commission. (2011). Renewed European Agenda for Adult Learning” (2011). http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=uriserv%3A0J.C_.2011.372.01.0001.01.EN.G.
- European Commission (2013). Commission’s Communication 2013· Opening up Education. [COM (2010) 245]. Available: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX:52010DC0245>
- European Commission. (2015). Education and Training 2020. Improving Policy and Provision for Adult Learning in Europe. Report of the Education and Training 2020 Working Group on Adult Learning 2014 – 2015. European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and inclusion. Available: http://ec.europa.eu/dgs/education_culture/repository/education/library/reports/policy-provision-
- European Commission. (2016). Proposals for a new European Consensus on Development. Our World, our Dignity, our Future. Strasburg, 22/11/2016. Available: https://ec.europa.eu/europeaid/new-european-consensus-development-our-world-our-dignity-our-future_en
- Gardiner, H.W. & Kosmitzki, C. (2005). *Lives across cultures: Cross-cultural human development*. Needham Heights, MA: Harvard University Press.
- Hansman, C.A. (2006). Low income adult learners in higher education: Politics, policies, and praxis. In S.M. Merriam, B.C. Courteney, & R. Cervero (eds). *Perspectives from Latin America, Southern Africa and the United States*. San Francisco: Jossey - Bass.
- Hansman, C.A., & Mott, V.W. (2010). Adult Learners. In C.E. Kasworm, A. D. Rose & L.M Ross-Gordon (eds). *Handbook of Adult and Continuing Education*. Los Angeles: SAGE.
- Καρανικόλα, Ζ. & Παναγιωτόπουλος, Γ. (2019). 4η Βιομηχανική επανάσταση: Η πρόκληση της αλλαγής του προφίλ δεξιοτήτων του ανθρώπινου δυναμικού (σ.56- 66). Στο Ν. Ανδρεαδάκης, Ζ. Καρανικόλα, Μ. Κόνσολας, & Γ. Παναγιωτόπουλος (Επ.). *Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού. Επιμόρφωση και Διεθνείς Οργανισμοί*. Αθήνα: ΓΡΗΓΟΡΗ.
- Knight, P., & Yorke, M. (2004) *Learning, Curriculum and Employability in Higher Education*. London: Routledge Falmer.
- Magnusson, D. (1995). Individual development: A holistic, integrated model. In P. Moen, G.H, Elder & K. Lusher (eds). *Examining lives in context: Perspectives on the ecology of human development*. Washington, DC: American Psychological Association.

- Merriam, S.B. (2008). Third update on adult learning theory. *New directions for Adult and Continuing Education*, No 119. San Francisco: Jossey – Bass.
- Merriam S. B. & Brockett R. G. (2007). *The profession and practice of adult education: An introduction*. San Francisco: Jossey – Bass.
- OECD. (2013). OECD Skills Outlook 2013: First results from the Survey of Adult Skills. Paris: Organization for Economic Cooperation and Development. Available: http://skills.oecd.org/OECD_Skills_Outlook_2013.pdf
- OECD. (2015). Health at a Glance 2015: OECD Indicators, Paris.
- OECD (2017). OECD Skills outlook 2017: Skills and global value chains. OECD Publishing, Paris. Available: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264273351-en>
- Osterhammel, J.& Petersson, N. P. (2013). *Globalization: A Short History*. Translated by Dona Geyer. Princeton: Princeton University Press.
- Panagiotopoulos, G. & Karanikola, Z. (2018). Contemporary working dilemmas and European policies for transformation. *Global Journal of Human Resources Management*, 6 (3), 1-10.
- Panagiotopoulos, G., Pertesi, K. & Karanikola, Z. (2018). Adult education and international organizations (UNESCO): Contemporary policies and strategies. *International Journal of Learning and Development, Macrothink Institute*, 8, (3), 126-139.
- Panagiotopoulos, G. & Karanikola, Z. (2017a). Skills: A pathway to Employability and Prosperity. European Commission Policies. *International Journal of Education, Learning and Development*, 5 (10), 92-101.
- Panagiotopoulos, G., & Karanikola, Z. (2017b). Labor Market and Development: UNESCO Research Data on Human Resource Training. *European Journal of Training and Development Studies*, 4(3), pp.62-72.
- Robertson, S. L. (2012). Placing teachers in global governance agendas. *Comparative Education Review*, 56 (4), 584-607.
- UNESCO (2003). Building Capacity of Teachers/Facilitators in Technology - Pedagogy Integration for Improved Teaching and Learning. Final Report: Experts Meeting. Bangkok: UNESCO.
- UNESCO Global Monitoring Report. (2012). Investing in skills for prosperity. Education for all. Available at the website: <http://www.unesco.org/fileadmin/.../gmr2012-report-ch4.pdf>
- UNESCO (2015). Recommendation on Adult Learning and Education. Paris. Available: <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002451/245119M.pdf>
- UNESCO Institute for Lifelong Learning. (2016). 3rd World Report on Adult Learning and Adult Education. The Impact of Adult Learning and Education on Health and Well-Being; Employment and the Labor Market; and Social, Civic and Community Life, UNESCO Institute for Lifelong Learning, Hamburg.
- Zinnbauer, D. (2007). What can Social Capital and ICT do for Inclusion? European Commission Directorate-General Joint Research Centre, Institute for Prospective Technological Studies. Available at the website: <http://ftp.jrc.es/EURdoc/eur22673en.pdf>.